

Katkendid minu mälestustest

II

Martin Vares

Martin Vares ja Ella Zingel aastal 1915. Foto Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

Lõikuse kuu 28. lahkusin teist korda oma sündimise kodukohast Warreselt, kus ma seekord peale 4 kuu aja kitsendamata vabaduses nooruse joovastust maitsedes võisin viibida, – nüüd lahkusin jäädavalt – et uuele kohale Tamme oma kohuste täitmisele asuda. Kui teisel päeval pärale jõudsime, arvasid mu saatjad vennad Jaani Antsu uut kohta nähes: “nüüd oled küll talutarest sanna tullu.” Tähen­dab, hea koha pealt [h]alvema peale tulnud. Koli kohale seadimise järele vaatasime koos ruumid ja panipaigad üle, niisama käisime koolimaad läbi, mida 10 taalri osa üteldi olevat. Otsus oli ühine: endine koht majandus­liselt uuega võrdlust välja ei pea, kirjutaja palk 100 rbl. lisana hoopis arvama. Üks miinus oli siiski. Kui vennad minust lahkusid, täitis mind rõhuv ärrduse tundmus, et oma kodust, sugulastest ja nooreia seltsilistest täieste lahutatud nii kaugel olin. Kui emake mõne nädala pärast järele tuli, sai ka Tamme peagi koduseks.

Et koolimaad pooletera peal olid, see sidus mind kohe töö ja talitusega koha külge. (Siin kohal ei taha tähendamata jätta, kuidas pooleteranik Niglas Pannel ime haru[l]daselt endise Kärstna koolimaa rentniku Hans Legeniga oma olemises kanamuna vääriliselt sarnased olid: mõlemad koera alandusega,

meeleunus[t]useta, midagi ei saanud ilma valeta kõnelda, purujoodikud, kuid iga peatäie järel vandusid viinajoomise ära.) Peale selle pidin ennast kirjutaja ameti vastu, mis mul täieste tundmata oli, valmistama, mida piirimehe Mitti läbi, kes ajutiselt kirjutaja aset täitis, kergeste võimalik oli kätte omandada. Kihelkonna kohtunik, kes tolle aja vallavalitsuse otsekohene ülemus ja kirjutaja ametisse kinnitaja oli, nõudis minu kirjutaja ameti pidamiseks kohal[iku]. koolivalitsuse kirjaliku luba. Seda muretsesin, kuid õpetaja kirjal[ikus]. lubas seisis, et koolivalitsus lubab mulle kirjutaja ametit “versuchsweise” (katseviisil) pidada. Nõnda kinnitas mind kihelkonnakohtunik Pontus v. Haller ka “katseviisi kogukonna kirjutajaks”, mis ametit ma niikaua, kui Tammes viibisin, pidasin.

Võeristav oli esite hulga asemel veikesse kogukesega, 24 igapäevase lapsega, neistki oli 4 väljastpoolt valla piiri, koolitöö, – harjusid aga viimaks ka sellega. Õpe-ained olid needsamad, mis Helmeski, ainult usuõpetuse alal nõuti lastelt iga kooli aasta 10–12 pika kirikulaulu otsani päha õppimist, mis noore ja õrna ajukeste peale tõepoolest rammestavalt pidi mõjuma. Teine mitte palju vähem pöörane nõudmine oli, et koolis lugemise raamatuks tingimata “Eesti laste sõber”, veike saksakeelest Wõru murdesse

ümbertantud kõlblise sisuga jutukeste kogu pidi olema, – vist õpetaja Schwartz'i⁵⁰ välja antud, – mis lastel enam[-]vähem päha oli jäänud ega mingit huvi enam lugemiseks ei pakkunud. Ke-vade kooli katsumisel juhtisin revidenti[-]õpetaja von Holsti tähelepanemist eesnimetatud puuduste peale, mis lubati “meelen pittä”. Järgmisel kooliaastal võtsin lastevanemate nõusolemisel “Liivi[maa] ülemalt maakooli valitsuselt” lubatud Jakobsoni “koolilugemise raamatu” kooli[s] tarvitusele. Kirikulaulude pähaõppimist lühendasin 11 pealt 5 peale, selle vasta püüdsin lapsi kodumaa tundmises täiendada ja selle sisu neile armsaks teha. Koolikatsumisel näitasin õiglaselt oma veikeid uuendusi, kuna kodumaa tundmist mind ise küsida lasti ja koguni kiideti ja nõnda jäi revident-õpetaja kõige järjeldustega – rahule.

Oma poisikese põlve unistusi, kõstri kohustega varustatud olla, võisin Kanapääs jault täide saata. Jumalaorjusel kirikus oreli-mängimisest kuni kirikaedade peal surnumatmiseni, olin kirikus käimise puhul igakord vanakese Treffneri aset heameele ja suure huviga täitnud. Ühel niisugusel kirikus oreli-mängimise korral sündis veike vahejuhus. Oli õppuslaste õnnistamise püha; kirik rahvast puupüsti täis. Istun oreli pengil seljaga vastu kogudust. Keegi vallatu neiu G. pistab mulle kirja pihku, keda ma jutluse ajal läbi loen. Õpetaja saadab Jumalaorjuse vältusel võõrmündriga käsu, mul kohe peale selle lõpu käärkambrisse tulla. Lootsin ilusa mängu eest tänu saada ja läksin. Kui v. Holst halvas tujus oli, siis vaatas ta ikka üle jutuloleva isiku pea tühjusesse (ta oli üle 6 jala pikk isik), nii ka täna. Õpetaja: “Tahtsin juba ammu ütelda, et oreli-mängimisega ei tohi efektisi teha, mis kogudust jutluse tähelepanemises eksitab.” Täna ja tahtsin lahkuda. Õpetaja: “Te olete jutluse ajal tähendusi teinud (Notizen gemacht).” “Mis? Kuidas?” Õpetaja: “Kõige pühama silmapilgul kirjutate vana hingekarjase ütelsi üles, et teda

ära anda^x (verraten).” Kõneles saksakeeli, nagu harilikult. Õnnetumas ärevuses tõendasin Jumala juures, et midagi sellesarnast ei ole olnud. Õpetaja nukka: “No, Jaak! Tamme koolmeister ütles, ta ei olnes mitaki kiroten.” Nüüd alles nägin, et peale meie keegi kolmas kapi varjul seisis. Kutsari Jaak: “Täl olli paper käen nink nago kirot tōne.” “Niisugune jesuiit!” pahvatas tah[t]mata mu sisemusest, – tõmbasin plika kirjakese taskust, seletasin selle saamist ja lugemist oreli pengil, mis õpetaja täielise rahuldamiseni ulatas.

Kanapääs peeti iga kooliaasta aga iseäranis enne jõulu järjekindlalt üle laupäeva õhtupooltel kõstre majas kirikuõpetaja juhatusel nõnda nimetatud kooliõpetajate konferentsisid. Neil koosolekutel räägiti kooli elusse puutuvaid vajadusi läbi ja võeti vahetevahel mõni õpeaine põhjalikuma arvustamise alla. Nii juhtis [nende] ridade kirjutaja ühel koosolekul ametivendade tähelepanemist lugemise tunni ja selle puudulise aine tarvitamise “Eesti laste sõbra” peale, näidates kuidas lugemise õpetus algkoolides üks kõige tähtsam õpeaine on ja selle õpetuseks kõige paremaid raamatuid, mis saadaval, peaks tarvitama ning selleks Jakobsoni “Kooli lugemise raamatu” soovitas. Tõusis äge vaidlemine poolt ja vastu. Õpetaja muidugi vastaste eesrinnas “kivil-kirvel” vasta: “Kui üvvende, sis joba Malmi “Laulud ja Loud”⁵¹ ent tolle kerku müüri lõhkuja Jakobsoni omi ilmanki.”^{x52} Uuendus kukutati läbi ja “Eesti laste sõber” jäi Kanapää koolides endisele auu-kohale. Päha õpitava kirikulaulu[de] vahendamist Tamme koolis nähti õpetaja meelega olemataks vaikida tahtvat, et mitte plahvatavasse ainesse puutuda. Kuid just see vaikimine julgustas mind teistega üleliigset pähatuupimist põhjusemõtteliku läbirääkimise alla võtma. Nüüd tuli heitlemine: ühel pool kõrge haridusega vilunud võimu esitaja, teisel pool õigusega varustatud enamus, mis kolmest koosolekust läbi ulatas. Õpetajal ei olnud viimaks muud

⁵⁰ Johann Georg Schwartz (1893–1874), Põlva koguduse pastor, mitme kooliõpiku autor. Tema “Eesti Laste sõbber” (esitrukk 1873) oli lõunaeestikeelne lugemik, mida kasutati laialt Võru praostkonna külakoolides. Ka J. Hurt võttis selle raamatu 1873. aastal kasutusele Otepää kihelkonna külakoolides.

^x Kanapää (Kanepi) õpetaja v. Holst nõudis igal õnnistamise korral kirikus õppuslaste käest, et nad pidid usutunnistusega ühes pühalikult tõutama kuni surmani “ei vene ega veliste poole hoida”. Selle klauseli sisu, kus veliste ainult pehmendamiseks või katteks juure oli lisatud, saigi vanal õpetajal põhjuseks olema noore neiu süita kirjakest äraandjaks tondiks kujutama.

⁵¹ Eestlasest Rapla koguduse pastori Karl Eduard Malmi (1837–1901) mitmes osas ja trükis (esitrukk 1874) ilmunud koolilugemik, mida kasutati Eestimaa kubermangu (Põhja-Eesti) rahvakoolides kohustusliku õpikuna.

^x See v. Holsti ülekohtune Jakobsoni teotus andis mulle põhjust üht kaunis tänamata kirjatükki kokku seada: “Kes on kiriku müüride lõhkuja?”, mis Sakala veergudes M. Mitt'i nime all ilmus.

⁵² Vt. Kes on kiriku müüride lõhkujad? Sakala Lisaleht 30.12.1878, nr. 50, 51.

vastata: “Ent ku latse vanas ja pimes jäävä, sis võiva na noid pähä opitu troosti sõnu luke.” Selle peale vastasin: “Meie kasvatame noortsugu nägijaks rahvaks aga mitte pimedate[te]ks kerjusteks,” mis ümbruskonnas lentsõnaks olla saanud.

Niikaua kui need koosolekud õpeainete arutamiseks enam vähem kooli elu[-]oluga ühenduses seisivad ja süita mõtete vahetust pakkusivad, olivad nad koosolejatele huvitava. Ajad uuenesid, ka meie konferentside sisu muutus. Meie koosolekud saivad otsekoheseks jõukatsumise tallermaaks kirikuõpetaja ja kooliõpetajate vahel. G. v. Holst oli aruka selge peaga, alalhoidluse saksa luteri õpetajate kogu kehatust. Kõigis asjus järeleandmata põhjalik, ka iseenda vasta. Ta ei olnud aina oma kihelkonna ja ümbruskonna kõrgemates kihtides, s.o. mõisnikude seas tooni andja, vaid ka õpetajate koosolekutel ja synodidel olla ta silmapaistval kohal seisnud. (Peale selle olla ta õpetajate seas üks parem eesti keele tundja olnud, nagu dr. [Mihkel] Veske tõendas.) Kuid üks veike nõrkus oli tal; v. Holst usaldas oma vaimujõudu enam, kui see täide suutis saata. Kui ta oma üleolekuga kooliõpetajad vaiki oli kõnelenud, siis nähti ta arvamisest olevat, meid oma poole võitnud olema. Niisugustel kordadel kukkus ta omapärase vaimustuse hoosse, kus ta siis kõik eesti ettevõtted, nagu Aleks[andri]. kooli asutuse, [Eesti] Kirjameeste Seltsi, põllumeeste seltsid õpetajale omase mõõdupuuga arvustas, et need “armsa maarahva” hukatuseks olla asutatud. Niisama kiskus ta vene asja maha: kord võttis ta taskust paberi rubla ja sõnas: “Tän om kirotet, et tolle ettenäütamisele todavõrt kulda saap, ent tu om pettüs, toda noil ei ole.” “Vene ametniku nõna om vahast, kos sa ta’ käänad, sääl ta sais, kost aga rasva haisu nuhkab.” Niisuguste võeriti arvamisest alla püüdis ta kooliõpetajaid painutada. Kui meie seda liialdamiseks ja ülekohtuliseks pidasime, selle vasta protesteerisime ja sagedaste kõige ägedusega vasta vaidlesime, siis oli vana

Holst õnnetu, võt[t]is ühe tolga oma pikki halle juukseid näpo vahele ja raputas neid pisarsilmil sõnades: “Velle, mu pojah, noile ei mõista te inam avvu anda.” Sarnasel juhusel muigasid suurem jagu naeru tagasi hoida, kuna minu loomus seda nähes – ehk ta küll mu vastane oli – ärrduse tunnete all vapustatud tummalt ja varjatult kaasa kannatas. Nende tormiliste koosolekute järele olla v. Holst ühel konferentsil, kus ma puudusin, kooliõpetajaid meelsuse järele erakondadesse jaganud ja mind oma vastalise erakonna eestvedajaks rakendanud, Erastvere kooliõp. G. Lutsu ja Jõksi kooliõp. J. Leppiku kaasaitamisel, kelle järele kooliõpetajad J. Kudu Põlgastest, G. Muld Piigastest, H. Kann Krootusest ja vahel ka Võõbus Karstist sörkida.⁵³ Seda rääkis mulle Erastvere kooliõpetaja Gustav Luts.

Kanapää kooliõpetajate laulukoori kontserdireisid, millest mujal veel juttu saab olema, vältasid mõnikord nädalate kaupa – muidugi kooli vaheaegadel – mis õpetajale pinnuks silmas oli. Iseäranis läinud 1880 a. suve kontsertide järeldustel kautas vana õpetaja viimase kannatuse natukese. Selle tagajärjel paigutati siis ka meie koori parem laulja Sõrste kooliõpetaja Adolf Daniel⁵⁴ sellega kasarmuteenistusse, et temale kirikueestseisja ja -õpetaja – kahte koolivalitsuse liiget täieste ignoreerides – ametis olemise tunnistust ei annud. Et koorile aga täit surma hoopki anda, selleks võeti kontserdi andmise võimalused ära, mis järgmisest näha. Paar nädalat peale Danieli soldatiks minekut, käsutati kõik kooliõpetajad kirikumõisa koolivalitsuse ette kokku. Alguses juhiti tähelepanemist selle peale, et tähtsamate koolisse puutuvate küsimuste arutamiseks ja lahendamiseks terve koolivalitsuse nõusolemist tarvis olla, sellepärast olla meie esimene konferents koolivalitsuse kaasistumisel. Kuid paari süita küsimise järele: “Kas kooliruumid korras? Kas koolipuud juure veetud?” ei olnud konferentsi taulist enam midagi. Õpetaja võttis protokolliraamatu ja luges

⁵³ Gustav Luts (1849–19?) pärines Erastverest, Erastvere külakoolmeister (1869–1903?), EKmS liige (1873); Johan Leppik (1848–1901) pärines Krootusest, Jõksi külakoolmeister (1869–1901), EKmS liige (1877); Gustav (Kusta) Muld (1850–19?) pärines Vana-Piigastest, Piigaste koolmeister (1867–1899), EKmS liige (1877), Kanepi meeskvarrteti tenor; Hans Kann (1849–1932) pärines Kaagverest, Krootuse külakoolmeister (1872–1883), Kanepi ja Kalevala kvarteti kuulus tenor, EKmS liige (1877). Hiljem elas ja tegutses Võrus ja Tartus; Johan Võõbus (1844–19?) pärines Tarvastu kirikumõisast. Võnnu kihelkonna Hammaste (1863–1866), seejärel Karste (1864–1881) ning taas Võnnu kihelkonna Kurista (1881–1904) külakoolmeister. EKmS liige (1877). J. Kudu puhul on tõenäoliselt tegemist siiski Kooraste Lokolt pärineva Adam Kuduga (1853–?), kes oli Põlgaste külakoolmeister (1874–1895), EKmS liige (1880?) ja Kanepi kvarteti tenor.

⁵⁴ Adolf Daniel (1859–1925), Sõreste külakoolmeister (1879–1881), EKmS liige (1879) ja ka kirjatoimetaja, Eesti Kirjanduse Seltsi liige (1908), Kanepi kvarteti bass. Tõi M. Veske põrmu Kaasanist Tartusse. Hiljem raudteeametnik.

sealt: “Et kooliõpetaja sagede kotust – mõnikord nädalate kaupa ära om nink tolle all kooli elu ja kord kannatep, sis om koolivalitsus hüvaspidanü järgmisi määrusi masma panna. 1. ainult üüts päiv voip kooliõpetaja omal volil kotust ära olla; 2. katepäiva kotust ära olemisel peäp kooliõpetaja seda enne kotuselise koolivanemale teätama nink 3. kolme päiva ehk pikembä kotust ära olemisel om kooliõpetaja kohustet kotuselise õpetaja nõun olemist pallemä.” Sellega oli “konferents” lõpetatud.

Ametivennalik kokkukõla ja ühistunne kooliõpetajate vahel, mis Helmes täieste puudus, oli Kanapääs nii välja arenenud, et väha soovida üle jäi. Kui mõned üksikud isearvamises olivadki, siis ei tihkanud nad sellega palju lagedale tulla. Nii püüdsivad kooliõpetajad kokku tegurit sünnitada, kelle mõjuvõimuga rehkendama pidi. Mujal tollaegsed kooliõpetajad oma naabrimestest palju välja ei paistnud. Ehk haritusliselt küll kõrgemal, aga seltskondlises läbikäimises oli kooliõpetaja sama alapinnale muljutud, mis iga teinegi külaelanik. Kanapääs oli see teisiti. Kooliõpetajad olid seal seltskondlise vilumusega mitu aega teistest ametivendadest ees. Perekondline läbikäimine tolle aja maa parema kihiga, nagu mõisavalitsejatega ja mõisapidajatega peale saksa aadeli, aga kõige ees kõster Treffneri perega, kelle kogu maja üleüldse sisemist vaimlist tõuget kooliõpetajale jagas, oli Kanapääs hariline, millest Helmes undki ei võinud näha. Nii oli ta üleüldistes ettevõtetes eestvõtja, perekondlises läbikäimises viisis hea kombe määraja.^x Lühikest aega peale mu Tamme tuleku oli üks niisugune pidulik kooliõpetajate koosolek Põlgaste mõisa pärisheerra Nicolai von Rothi pool, isa kiriku eestseisjast lahkumise ja poja sellesama ametisse astumise puhul.⁵⁵ Oli otse üllatav see sõbralik vahekord, kuidas kõrge aristokra[ati]a kui otsekohene ülemus oma rahva kooliõpetajaid nende töö väärtuse tõttu õigeste hinnata (ma ütlen meelega) – sõandas. Selle peale muidugi selgitati kooliõpetajate poolt mitme kõnega, kuidas ülemate usaldus ja vastatulek alamate kihtidele viimastes armastust äratav ja – armastus võib imet teha. Nõnda pidutseti kõige paremas kokkukõlas kuni hommi-kuni. Kus iganeski koosolemisi, nõupidamisi või

tähtsamaid perekondlisi pidusid ümberkautes peeti, seal ei tohtinud kooliõpetajad seltskonna esimeste tegelastena kunagi puududa.

Juba mitu aega liikusid õpetajausklide ringkondades jutud, mis tilgade viisi rahva sekka sattusid, nii ka minu kõrvu ulatasid, nagu “Wares minevat Tammest ära,” “Tamme kooliõpetaja saavat lahti,” “Tamme kool ühendatavat Walgjärve omaga” jne. (Walgjärve kooliõpetajaks oli õpetajale väga lähedal seisja Luiga, ajakirjaniku E[duard]. G[eorg]. L[ui]ga. isa⁵⁶). Sarnased kuulujutud mind küll ei eidutanud, aga manitsesivad siiski seda ustavama kohuste täitmisele. Ühel käre pakasel ve[e]bruari pühapäeval, kui jälle kõstri aset täitsin, andis õpetaja mulle käärkambris juhatust, et selle kange külmaga mitte tingimata vajadus ei olla iga surnu haua juures eralde matusse talitust pidada, vaid lasku ma surnud õnnistusemaia kokku tuua ja “löögu kolm kärblast korraga” (sel päeval oli 3 surnud matta) ning naeris nii heasüdamliselt sinna juure, missugust vallatut tuju ma v. Holsti juures näinud ei olnud. Täna sin ja tähendasin, et külm noort meest harilise kombe järele talitama takistada ei tohi. Kolmapäevane post toob mulle kohalise koolivalitsuse käest ametliku kutse ve[e]bruari 15 p[ä]eval]. 1881. a. Kanapää kirikumõisa koolivalitsuse ette ilmuda. Kutse kirjutus oli esmaspäeval, peale õpetaja pühapäevase rõõmsa meeolu, kirikumõisas N. v. Rothi poolt alla kirjutatud.

Tolle aegne kihelkonna koolivalitsus, s. o. kirikuõpetaja ja -eestseisja administratiivline tegevus, nii välja paistmata kui ta oli, oli siiski ainuõigusline piiramata võimkond, kelle omavolile ta võimused täieste vastas: oma otsusi tegi ta nagu mõni sõjakohus. Kuna sellele vastu kooliõpetajal mingit kaitset ega seljatuge ei olnud. Rahva poolehoidmisel, kes kooliõpetajale palga maksja ja tema tööjõu tarvitaja, oli küll kõlblist väärtust, aga ülemuse ees maksmust ei olnud.

Enne üle elatud Helme sekelduste läbi koolitatud, mitte vaikiva “usklikude” kõnede kaudu ettevaatusele manitsetud, olid Danieli soldatiks andmisest saadik ka kontserdi reisid maha jäänud, nii ei võinud kõige parema tahtmise juures põhjust aimata, kellega õpetaja mulle kallale võiks tungida. Veel paar tundi

^x Mu kogemuste alasse kuuluvad Tärvastu, Helme ja kõnesolev kihelkond.

⁵⁵ Huvitaval kombel olid mõlemad kirikueestseisjatest Rothid Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed (1875).

⁵⁶ Mihkel Luiga (1837–1901) pärines Rõngu kihelkonnast Udernalt. Oli Valgjärve külakoolmeister (1856–1890). Tema poeg, hilisem ajakirjanik Georg Eduard Luiga (1866–1936) alustas oma karjääri samas koolis isa käealuse abikoolmeistrina (1882–1887). Mihkli vanem poeg Carl Friedrich (1861–?) oli Märt Varese vallandamise järel ühe aasta Tamme külakoolis asendusoolmeister.

enne koolivalitsuse istumist arutasime kahe selle liikmega koos õpetaja sepitsusi, aga selgusele ei saanud ma mingisugusele. Koolivalitsuse liikmed: kirikueestseisja N. v. Roth jun., õp. G. v. Holst, köster Ludvig Treffner ja kihelk[onna]. koolivanem Gustav Daniel⁵⁷ võisivad vaevalt 15 min[utit]. koos istunud olla, kui mind ette kutsuti ja N. v. Roth ütles: “Koolivalitsus teeb teid ametist lahti!” Ma ei ole enam nii arglik nagu Helmes ja püian niipalju kui iseseisvuseta kooliõpetaja seisukohalt võimalik ennast kaitsata – ja palun põhjusi nimetada. v. Roth: “Teie sõnakuulmatus.” See oli üllatav. “Teatage, milles seisab mu sõnakuulmatus.” v. Roth: “5. ja 6. ja[anuaril] olede ilma koolivalitsuse lubata kodust ära olnud.” “Olen 2 päeva sell korral küll kodust ära olnud, olen seda teie määrust mööda kohalise koolivanemale teatanud.” Selle järele haarab v. Roth õpetaja eest protokolliraamatu ja loeb: “Punkt 2. Kahe päeva kodust ära olemisel peab kooliõpetaja kohalise õpetaja nõusolemist paluma.” Ma protesteerin ja nimetan seda ebaõigeks, mida kõik kooliõpetajad tunnustada ja tõendada võivad. v. Holst saab rahutuks, hakkab toolil liikuma ja teeb tasa tähendusi, v. Roth valjult: “Niisuguseid väljaütelusi ei ole siin lubatud, nüüd võide minna.” Selles samas toonis vasta: “Tean isegi minna, aga teie dokumendid on võltsitud.”

Eesseisva otsuse tegemise juures on koolivalitsuse liikmed kaks kohe vasta olnud, kuid sellest hoolimata sundinud õpetaja otsuse vastast poolt protokollile alla kirjutama. Gustav Daniel, kes selge peaga haritud inimene oli, nõudnud oma ja Treffneri isearvamist protokoleerida, aina siis võida nad alla kirjutata. v. Holst arvanud aga, seaduses ei olla seda kuskil ette nähtud, et koolivalitsusel kaks ise arvamist on, pealegi olla kirikueestseisja heal, nagu käesoleval korral, otsust andev, järjekult ei olla vastaspoole allkirjasid vajagi.^x Nii ignoreeriti kahe koolivalitsuse liikme olemas olemist täieste.

Nii kohe kui nõndanimetatud “koolivalitsuse” otsus kooliõpetajate kõrvu ulatas, tõusis sarnase kuulmata väänamise – otse protokoll

võltsimise – tõttu viimaste seas veike “sõja valmistus” ja täitis iseäranis nooremaid äge viha ja piirita põlgduse tunne ja taheti kohe alla kirikumõisa v. Holsti kallale tormata. Kuid arvati siiski paremaks kirjaliku protestiga esineda. Säeti täieline vastuvaidluse kiri novembri koosolekul avaldatud määruste väänamiste vastu kokku, kus tõendati, et määruste punkt 2 sisaldas “kahe päeva kodust ära olemisel peab kooliõpetaja seda enne kohalise koolivanemale teatama”, aga mitte kohal[iku]. õpetaja nõusolemist paluma, nagu nüüd kinnitada katsutakse. Alles 3 punktis 3 päeva ja pikema aja äraolekul oli kohal[iku]. õpetaja nõusolemisest jutt. Selle kirjale kirjutasiivad kõik 15 valla- ja kihelkonnakooliõpetajad ja isearvamises olevad koolivalitsuse liikmed, kui üks mees alla ja toimetati kirikueestseisja v. Rothi kätte. Kõik allakirjutajad jäivad ärevuses ootma, mil viisil kirikuõpetaja ja -eestseisja endid vabandama saavad, sest teist väljapeasemise teed ei võinud olla. Ei midagi sarnast. Terve kooliõpetajate protestikiri vaigiti surnuks; aina Daniel tagandati kihelkonna koolivanema ametist, ettekäändega, olla oma enese ametikohuste vasta protesteerinud.

Palju nimetatud v. Holsti ja v. Rothi, kui Kanapää koolivalitsuse vastu, eelnimetatud protestikirja nõjale toetates, andsin kaebduse Tartu-Wõru Kreis[i] maakooli kohtus[s]e, kus Kanapää k[ooli].v[alitsuse]. otsust tühjaks teha palusin. Nimetud kohus jättis mu kaebduse ja käega katsutava ülekohtu tähelepanemata ja mu vasta käiva otsuse jõusse. Selle viimase otsuse vasta apeleerisin Liivi[maa] ülema-maakooli kohtuse, kus mu palve ja kaebdus vastusegi väärt ei arvatud. – Tamme vallavalitsus, kes kooliõpetaja ülekohtulises tagandamises oma õiguste kitsendamist nägi, pööris palvega otse Liivimaa kuberneril paron Uexkülli⁵⁸ poole, kuid seal juhati vallavalitsust neistsamust asutustest abi otsima, kelle uksi mina juba kulutanud olin, kus valla kaebdused niisama tagajärgedeta jäeti kui minulgi.

Sügise 1881 a. sundis kihelkonnakohtunik P. v. Haller^x – ikka nim[etatud]. kahe herra

⁵⁷ Gustav Daniel (1855–1893), põllumees ja mesinik, Kooraste vallakirjutaja, Kanepi Lauluseltsi asutaja, mitme mesindus- ja aiandusraamatu autor, EKMS liige (1879) ja Kanepi kvarteti bass.

^x Nicolai v. Roth sen. on kiriku eestseisjana õige iseseisv olnud; peale käimiste korral sagedaste kooliõpetajate kaitseks välja astunud. Kuna N. v. Roth jun. veikse haridusega ja piiratud arusaamisega oli, selle tõttu ka v. Holsti mõjust täieste ära rippus.

⁵⁸ Alexander Uexküll von Guldenbandt (1840–1912), Liivimaa asekuuberner (1872–1874) ja kuberner (1874–1882).

^x P. v. Haller oli harudaselt ropp talurahva vasta. Kohtupeegli juures sõimamine oli igapäevane, nii karjus ka Tamme kohtumehe[le] Kukrus'ele näkku: “Sa oled kui tatt, mis seina külge viska.” Seisis ikka küljega kõnelejat vastu.

ülesandel – Tamme vallavalitsust kõige kange-
ma karistuse ähvardusega koolimaad ja -maja
uue kooliõpetajale, Walgjärve Luiga pojale,
kes ilma valimata valla tahtmise vasta, õpetaja
poolt kohale saadeti, kätte anda. Vallavalitsus
muidugi oma otsust vasta, pealegi kus ta kaebdus
kohalise koolivalitsuse vägivallateo vasta käimas
oli, seda teha ei võinud. Selle tagajärjel tagandati
vallavanem Mart Lilliallik ja vallakirjutaja s. o.
minuke valla ametitest.

Nüid oli siis v. Holst mõlemad kohad, mis ta
mulle nii heasoovilisel andnud, nimelt kooliko-
ha jälle äravõtnud. Imestada ei ole selle juures
midagi. On ju mitmeid, keda ülemus kohtadelt
tagandab, sagedaste koguni möödapeasemata
selleks sunnitud on. Olin ju mina ka igapäeva-
ne inimene, kellel omad puudused ja nõtrused
nagu igal teiselgi ega tulnud mul meelegi
kergatsi viisi ennast teistest paremaks pidada.
Olin eksinud, mis siis muud, kui ametist lahti!
Kui siin veel sellest mõne riaga juttu teen, siis
mitte lahtitegemise enese vaid selle meetodi või
viisi pärast, kuidas ja missuguste vahenditega v.
Holst seda toimetas. Üleüldse kordus Kanapää
operatsio[o]nis seesama, mis Helmeski, mõne
veikse vahega. Helmes ei lausunud minu süist
sõnagi, mille sisu mulle tänaseni tumedaks
jäänud, Kanapääs kombineeris v. Holst omast
määrustest süid mulle kaela, kuna ta minu pä-
ris süi^x surnuks vaikis. Helmes anti mulle head
tunnistused, Kanapääs taheti mind sõnakuul-
mata ulakaste tembeldada. Milles aga Kanapää
täielise rekordi löi, oli niisama aluperane kui
järele aimamata leidis. Kui kutsutud ja säetud
rahva kõlbluse kasvataja ja kaitseja, eeskujuna
vaht – selle asemel et otsekohene ja õiglane
olla – säeb v. Holst novembri kuul sööda välja
ja kui oodatud ohver kolme kuu jooksul löksu ei
läinud – kauem ei püsinud ta kannatada, – siis
kahmab ta, et oma ohvrit täieste tabada, viimase
abinõu järele – dokumentide võltsimisele. See
pidi mõjuma ja – mõjus ka.

Kui üks võimkond nagu jutus olev kooliva-
litsus õiglusest ja kõlblusest nii ära vaarunud, et
oma tegevusealal vahendid ei valita, siis ei ole
tal enam oluliselt sisu edasi kesta ja peab varem
ehk hiljem iseenesest kokku varisema. Mitte üksi
tolle aja Helme ja Kanapää, vaid kogu maa koo-

livalitsus oli ära iganud, kui orja aja jäänus sisuta
õõnsaks ära kõngunud ega suutnud enam aje
nõudmistele vastata. Sellepärast ka see viimase
jõu pingutusega allalhoidmise väide, et veel peal
vee seista ja peasta, mis peasta võimalik, kus
kõige alatamad abinõud ja kriukad veel head
ja vastuvõetavad küllalt olid. Kuhu niisugune
ebakorralik ja õigluseta septsus meie hariduse
asja juhtimise välja viis, selleks ei võinud kahte
mõtet olla. – Nii tähtsuseta ja tühine mu kokku-
põrkamine tolle aja saksa suost võimu esitaja-
tega oli, ühe liivaterakese osa võis ta siiski meie
äratarretanud Balti iseolemise kantsi nõrgen-
dada ja teise a[a]tomi võrra valgusele vasta, mis
tule kiirtena meie maa olude ärasammaldanud
keskaja müiride pragudesse tungis, igatsetud
uuendusi meile lähendada aidata.

“Warese kuum veri peap kasarmun jatedus
saama.” Sellest lõbust jäi aga v. Holst ilma.
Naabri Kähri preester Vsevolod Troitski⁵⁹ oli mu
mitte kaetsemise väärt seisukorrast väeteenistu-
se asjas kuulda saanud ja avaldas mulle omalt
poolt ametliku kirjaga soovi, kas ma mitte Kähri
õigeusu kihelkonnakooli luteri usu kooliõpetaja-
jaks ei hakkaks? Ma võtsin pakkumise kui taeva-
anni vasta. Oli ju sellega mu mitme kuu pikuse
painaja murele “soldati hirmust” vabanemiseks
jäädav lõpp tehtud. Sealt tuli abi, kust meel ei
mõtelnud: meie “paremast seltskonnast” ära
põlatud ja mõnitatud “vene pap[p]ide” poolt.
Samaria mees tuli alla ja aitas mind. Nüid sain
seega võimaluse ühe nende alandatud külapapi
kodusse pilku heita ja teise usu vaimuliku elu olu
oma silmaga lähemalt vaadelda. Peab ütleva,
et nende “ametivendade” s. o. luteri kirikherra
ja vene papi vahel peale ameti omaduse sõna
– vaimuliku – küll midagi muud ühist ei ole. Juba
pealiskautse välise silmitsemise järele näed ühte
toreduse hiilgusest ja teist harilise igapäevsusest
ümbritsetud olevat; üks sõidab neljahobuse
tõllaga paroni poole pidule, teine õiendab ühe
hobuse vankriga sõites küla vahel oma asju. Kuid
lähemalt tähele pannes laieneb vahe veel suu-
remaks. Ühel pool kõrkuse uhkus paendumata
iseteadvuse ilmega nõudmas ja käskimas, teisel
pool alandlikkus, sallivus, osavõtlikkus ja ar-
mastus sõnas ja teus; ühe juure peab kartuse ja
värisemisega minema oma asju ajama, teise juu-

^x Minu süid ja eksimised, millega v. Holsti lepitamata viha enese peale olin tõmbanud, lasusivad selles, et ma mitte Helme Märt Jakobsoni meeleline ei olnud, nagu v. Holst lootis, vaid koguni selle vasta tuline Sakala Jakobsoni austaja ja südi poolehoidja olin ja pealegi mul veel julgust jätkus seda oma õigeks ja kalliks peetud meelsust igal tarvilisel korral avaldada ja kaitseda.

⁵⁹ Vsevolod Troitski (1850–1907) sündis Jaagupi-Uduvere õigeusu koguduse preestri pojana, lõpetas Riia Vaimuliku Seminari (1871), teenis preestrina Mõniste, Kähri (1872–1886), Hellamaa ja Väandra koguduses.

re tullakse usalduses abi otsima, nõu ja juhatust küsima; üks elab väljaspool “seda-sinast kurja maailma” ainult ametitalitustes rahvaga kokku puutudes, teine teab, et ta ainus intelligentlikkuse esitus külas, kelle poole teadmatuses pöörduda jääb sellepärast rahva sekka hääl ja kurjel päevil. Peale selle pean veel tõendama, et just laimude vastu nii preester Troitski, kui laiemalt tuntud kooliõpetaja Pakler,⁶⁰ kellele külalisena päevi ja nädalaid Kähris viibisin, kasinuse ja karskuse eeskujuna elasid. Tekkisid jutud, et ma vene usku olla läinud. Pean Troitski ja Pakleri kiituseks ütlemä, et nad liig peenetundelised olid selleks vähemadki ilmet avaldama.

Nii oma kare[da] saatusega enam[-]vähem ära harjudes hakkas elu nagu harilistes roobastes liikuma, kui korraga preester Troitski väljast tulles teatab: “Kanapää Holsti olla lastud.” See oli mulle üllatus, kõditav, erutav, põrutav, soovitatav ja mittesoovitatav. Tormilised ülesasted ja ägedad kokkupõrkamised Kanapääs olid mööda ja juba vaikinud ja nüüd niisugune kohutav tegu, kui väik selgest taevast. “Kas see õige? On see võimalik?” Ei suutnud ju nii hirmus koledat juhust hing kuidagi enesesse mahutada. Troitski tõendas, et Erastvere mehed, kes Wiira mõisa kihelkonnakohtusse sõitnud, temale rääkinud. Ei võinud siis kahtlust olla. Et mind järgmise päeva õhtuks Krootuse mõisaomaniku Leik'i poole soolaleivapidule oli kutsutud, siis juhtisin Krootuse[le] mineku Kanapää kaudu. Seal oldi kihkvel[-]kähkvel, räägiti ühte, arvati teist, mis ristirästi kohati üksteise vasta käisivad, Holst olla sängis küll haige, aga õiget otsa laskmisest ei teatud ometegi. Teisel õhtul tabas mind Krootuses, Kähri ja Kanapää kaudu mulle järele jõudnud käskjalg Tammelt tungiva hoiatusega: “Tamme on sillakohus sõjaväega välja tulnud Teid taga otsima. Ärge tulge Tamme, jääge Kähri. Ka Mitt on peidus.” See telegrammisarnane kirjutus är[r]itas mu avalikkust ja otsekohest enam kui erutas ja hirmutas. Mis oli mul sillakohtu või sõjaväega tegemist ehk seda karta? Hoiatusest hoolimata, läksin ma koolivanemaga, kes vastu tellitud, Tamme, Kiltre Mitti poole, kelle ruumides vallavalitsus aset oli [leidnud]. Keskööil võeti mind aga magamiselt shandarmide poolt kinni vahi alla. Teise hommiku vara algas Wõru sillakohtuniku paron Maydelli ja Tartu shandarmobersti v. Grumkowi

poolt minu asjade läbiotsimine ja kõige mu raamatute, paberite ja paberilipakate läbi sorimine. Mu lukutagused kapp ja laua suhvlaekad olid juba päev enne seda kinni pitseeritud. “Töötati” kuni hilja õhtuni, aga vistist tagajärjedeta – ma pidin küll juures olema, aga minu käest sõnagi ei küsitud – ei leitud midagi lubamata, ainult üks mu taskuraamat võeti kaasa. Minu erakirjad, laua suhvlaekas, mis ka kinni pitseeritud oli, oli arvatavasti noor Karl Mitt⁶¹ ettevaatuse pärast kõrvaldanud ja aset vana ajalehtedega täitnud, kuid asjata, minu tollaegne kirjalik läbikäimine oli niisama puhas kui süta. Peale läbiotsimise tähendas sillakohtunik, et nendega kaasa pean tulema. Küsimise peale: “Mis põhjusel ja kuhu?” vastas paron Maydell: “Võin niipalju ütelda, et see kõik kuberneri käsu peale sünnib; muud saade pärast kuulda.” Kõik “töötamise” aeg päev otsa oli kohtumaja shandarmide ja Tartu linna vahtide salkadest ümber piiratud.

Saverna kõrtsi juure, kuhu mind saksad viisid, olid lugemata rahva hulgad kokku kogunud. Oli “Holsti laskmine” rahva huvivid juba oma jagu pingutanud, nüüd sinna juure kahe[-]kolme ööpäevane jaht minu tabamiseks, kus viie kuue 4 hobuse tõllade ja postvankridega mõisate ja talude vahel edasi[-]tagasi kihutati, siis veel mitmed külas ennenagemata mundrikandjate mõõgameeste salgad, – see oli linnadest kaugel sügaval maal sündmus, mis kogu ümbrust viimase võimaluseni erutas. Ei võinud ka mingisugust kahtlust olla, et “Holsti laskmine” ja “Warese kinnivõtmine” kõige võimaliku ja võimata peensustega nüüd ühendusesse säeti. Saverna puuduliselt valgustatud eeskõrtsis seisivad saksad ühel pool, rahvakogu mõõdukas kauguses vasta teisel pool, kui korraga üks suur paendumata kontidega kohmakas noorevõitu mees rahvamurrust läbitungides paroni ette sooviga astub, kas ta võiks Tamme kirjutajat, kes veel ilma ivata, pisut kostitada. Anti luba. Seda inimest vaevalt tundes ei olnud temaga midagi ühist, olgu siis, et ta objekt oli, kelle üle oma kirjutajaametis esimese protokolli tegin, kus ta (Kaarli Turvas) 24 tunniks pogrissse mõisteti, et “oma peremeest seina vastu oli litsunud”. Siis kadus ta silmapiirilt ja nüüd umbes 3 aasta järele näen teda jälle. Teda vaadeldes paistis, nagu oleks ta kahest lahkuminevast olevusest koos seisnud: ta ette poole pisut kõssi vajunud

⁶⁰ Villem (Vikenti, Filip) Pakler (Paklär) (1848–1924), eestlasest õigeusu kõster ja koolmeister pärines Urvaste kihelkonnast. Teenis kõstrina Karula, Kähri (1878–1883), Laitsna, Mälupe ja Antsla kogudust. Üks esimesi eesti ühistegevuse edendajaid ja Antsla tarbijate ühisuse asutajaid (1902).

⁶¹ Karl Mitt (1861–1953), Mart Miti poeg.

hiiglasuur laia õlgadega keha näitis muistse aja pärandus olevat, kuna ta harilike süita lapseliku silmadega ja kaasakiskuva armsa näoilmega pea oleviku inimest esitas, vaevalt kokkukõlasse sündis. Sellest ebanormaalsusest vahest ka tema ulakus. Nüüd nõudis ta tungivalt mu nõusolemist saksu läbi peksa, ta olla kõik hästi ette valmistanud, rahvas olla tema poolt. Muidugi vaigistasin ta rahule.

Õõ, oli kole kottpime õõ. Ilmaruumi täidab ääretu paks pimeduse sügavus, mida keskjalve paljas maa oma mustava pinnaga veel teise võrra tumendab. Ei vilgu tähekest, ei näe taevast, kogu maailma ümbritseb segadiku – shaosse otsatus. Tundus nagu oleks emake loodus tahtnud oma lahendamata umbsuse ja tinaraskusega praegu sündivat ülekohtu sündsamasse kokkukõlasse liituda. Lahtine postvanker hõljub nagu lootsik laenetel, põhjatu lödisel maanteel neljast kronust sügavas sopas sumbates sikutatud sammu edasi kurjale ilmale vasta. Nii sõidutati mind, nagu mõnda hunnide kuningat, shandarmide kvarteti norskamise nokturne saadetusel, keda ainult postipoisi piitsaplaksud ja nõõ, nõõh! vahetevahel segasid, Wõru vangimajasse, kus mind lahke lihav isand selges saksa keeles tervitates, kui oodatud külalist vastu võttis. Kui mu riided lahti ja ühes asjade ja rahanatukesega hoiu alla olid võetud, juhiti mind saatjate poolt, kui kuningat kunagi, mulle juba mitu päeva ette valmistatud “salongi”.

Uni, kõige elava olevuse loomulik keha puhkuse vahend, vaevatud väsinute vaigistaja ja piina kannatajate rahustaja, lautas viibimata oma halastusrikkad kaitsjad tiivad ülekohtuga koormatud ohvri üle ja uinutas teda unustuse ilma Leete lätetel. Aga seda meele äraheitlikum ärkamine. Raskest unest äratud, näen ühte habemega koltunud näuga inimest võtmete kimbuga ja teist supinõu ja leivakantsikuga enese ees. Võtmehoidja sõnas: “Oli vist hüva ase, ei te tahtnud ärgatagi,” teine: “Pallessi, mekke ka meie rooga.” Nad kõnelesid veel midagi, aga ma jäin vait ja vaatasin instinktiivselt nende, kui kõriloikajate peale. Kui nad ukse kole[da] võtmete kõlinaga ja praksamisega kinni käändnud, siis alles sain aru, kus ma olin ja mis ma olin. Ainult sellel on õige mõõdupuu vabadust õigete hinnata, kellelt ta võetud on. Nüüd kerkisid seitsme peaga sarvilised mu mõteteilma. Mõtetesegadik ja nende hulgad tormasid nüüd uue ägedusega minu juba enne piitsutatud ajudesse, et vaene

pea neid enam arendada ei suutnud. Sellest mõtete shaosst sain ainult mõnda tähtsamat kinni püüda, kust meeleheitlik kahetsus avaldus, kuidas nii kergemeelne, nii lapselik võisin uskma olla, et “õige hõlma ei hakata”. Oleksin ma Tammelt saadetud hoiatust tähelepannud, võiksin praegu vabalt Kähris viibida. Aga sealsamas tabasin ennast vasta mõtte pealt: sa oled ometi õigete teinud. Oleksid hoiatuse järele Kähri läinud, oleks arvata võidud, et sul midagi karta on ja ennast varjata tahtsid. Nii keesid ja mässasid vaigistamata mõtete le[e]gionid pisukeses peas nagu veike laevake maru tormiga ääreta müri-seval merel, – ei kinnitust ega peatust kusagil. Veikest 12 jala pik[k]ust ja 7 jala laiust ruumi tammusin kui puuri lövi vahet pidamata üle ja ümbert, kui korraga võtmete kõlistamisel uks lahti läks ja mind ämariku eel õue peale saadeti. Kongi tagasi jõudes, teistsugu mõtete otsimise kiuste, sattusin jälle oma saatuse perpetuum mobile keerdülesande arutuse jätkamisele, mis tuhandates teisendites kordus, kuni peale poole õõ väsinult lavale langeses mu kallim sõber uni mu peale halastas. Nii oli see eila, on täna ja niisama saab ta homme olema.

Mõne päeva pärast tuli vangikoja ülevaataja, eelnimetatud paks herra, minu käest pärima, miks nende toitu ei söövad ja kas ma haige olevat? Ühte eitasin, teist jaatasin. Veel selsamal õhtupoolel ilmus mu kongi Wõru linnaarst dr. Karp.⁶² See haruldane inimesearmastaja arst ei vahtinud mulle kui kurjategijale kaugelt näkku ega annud keele näitamise järele mõnda mõrudat pulbrit, vaid kuulas ja katsus mind kui haiget hoolega läbi ja tunnistas mu veikse palaviku – hingeliste vapustuste tagajärjel – olevat, “mis varsti mööda läheb, kui ennast rahustada oskade,” – ega annud mingisugust rohtu, kuid lubas mind viibimata linna-laatsareti alla ülesse võtta. Järgmisel hommikul, teisel jõulupühäl toodi mulle linna haigemajast söök, kolm korda päeval ja peale selle kanneti sealsamast mu kongi laud, tool, lamp, pesunõud ja voodi kõige sisu ja pesuga, mis nädalas kord vahetati. Nii jäi see – tänu unustamata humaanse dr. Karp’ile – kuni minu vangistamise aja lõpuni.

Umbes kuu aja pärast, peale mu vangi võtmise – kuupäeva kindlaste ei mälesta – arvas paron Maydell heaks mind kahe mõõgamehe vahel sillakohtus ülekuulamisele võtta. Nagu mulle ettepanatud küsimistest kaudselt selgus, süidistati mind Kanapää Holsti “laskmise” ettekavatsus-

⁶² Alvill Karp (1838–1926), usutavasti päritolult eestlane, töötas Karjalas Aunuse kubermangus arstina, seejärel Võrus maakonnaarsti (1878–1911), ajuti ka linnaarsti asetäitja ja eraarstina.

tes, kuna seda mulle aga lausa ei üteldud. Minu otsekoheste palve peale, “kes minu peale kaebaja ja mind kahtlustaja on?” vastas paron põiklevalt, et ta mind “kubernereri käsul ülekuulamiseks vangi võtnud”. Enese kaitseks sõnasin: “Ei Holsti laskmisest ega selle ettevalmistusest ei tea ma midagi. On teda lastud, sellest olen mina ilma süüta, mida mu Jumal taevast teab,” – ja palusin neid sõnu protokolleerida. Selle peale luges paron minult võetud taskuraamatust: “Meie isa, kes sa elad Tartus, pühitsetud saab su nimi Tallinnas, meie riik tuleb meile Peterburist” jne. jne. ette ja tähendas sinna juure, et see Jumala sõna väänamine Siberi vääriline süüd olla. Mina vastu: “Selle Jannseni pilkeks tehtud parodii kirjutasin Kanapää laulukoori kontserdireisil 1880 a., kus ma teiste lauljate poolt reinähtuste kogujaks valitud, Narva tööliste suust oma raamatusse, keda kaaslauljad tunnistada võivad.” Sellega lõppes minu uurimise all olemise esimene ja viimane ülekuulamine. Sell korral palusin ka, “kui mind vangistamisega hulluks ei taheta teha, siis kirjanduse tarvitamiseks luba anda”, mis jaatavalt otsustati. Nagu näha, tuldi mu soovidele kõigiti vastu, kuid vangist ei vabastatud ikkagi mitte.

Mu “Patmusel”⁶³ viibimisel käisid neli isikut mind vaatamas. Kohe teisel päeval peale minu ülekuulamist tuli keegi herra mu kongi, istus ilma ennast esitamata toolile ja hakkas laialt ja lahjalt vihamehe armastusest ja südameheale ärkamisest seletusi tegema. Palusin teada, kes herra on ja mis ta soovib? Siis alles teatas, et ta kohaline pastor (Struck⁶⁴) ja mind manitsema tulnud mu tegu Holsti vastu kahetsema ja ülestunnistama. Mõistsin teda ja vastasin: “Holst on mu vastane, ma ta armastust ei igatse; Teid aga palun ühes Holstiga järele jätta mind tagakiusamast.” Pastor: “Siis ei tunnista te mitte.” “Ei!” ja tõmbasin selle peale kongi ukse pärani lahti, mille taga ülevaataja kahe tundmata mehega seisid. See väliselt tähtsusetu vaimulikuga kokkupuutumine valmistas mulle siiski jälle omajagu meelehärma: mis olin ma ometi nende inimestele teinud, et nad kõige konksudega, peaksel väevõitu mind kurjatelijaks tembeldada tahtsid. – Teises “külalises” esines sillakohtuniku juuresolekul Hendrik Tammist Tallinna maalt. Ta oli minu

klaveri võlatähe ärakautanud, mida ta sugulase kaudu juba Kärstnas kuulsin. Nüüd pidas ta parajaks mu hingekitsikuse mulle kallale tungida oma näruse võla olemas olemise kinnitust kõige kriukade abil minult välja pigistada. Nii ärapuretud kui ma ka olin, niipalju jätkus siiski veel jõudu ta soovi seekord mitte täita. Ta oma, mind tabada püüdmise väitedega tuletas mulle Köleri ajaloolises maal is “Minu maa”⁶⁵, junkru keti külles veetavat irevil hammastega koera elavas värvides meele. – Kolmandamana ilmus Kähri preester Troitski, ka paroni juuresolekul. Tema pärimise peale, mis põhjal mind vangistatakse ja millal vabastatakse? Tähendasin, et seda paron teab. Selle peale pööris ta küsimistega paroni poole, kus nad vene keeli pragades, millest kõike ei mõistnud, hirmus ägedaste kokku pörkasid. Troitski oli ilus mees ja nüüd vihasena nägi ta kui noor Jumal välja. Paron andis mulle märki lahkuda, kuid preester peatas mind ja sõnas: “Ma olen praegu maakohtuniku Maydellile ütelnud, et veel täna teie asjas ministrile kirjutan ja selle häbemata ülekohtu teu vasta protesti avaldan. Nad peavad teid jalamaid lahti laskma.” Toll ajal oli siseministriks graf Ignatjev ja Liivi[maa] kuberneriks paron Uexküll von Guldendand. – Viimane vaatamas käia oli vend Jüri Viljandi-maalt. Üksteist nähes sai ta vaevalt – ehk muidu küll jutukas – kogelda: “Emma saat su’ t vaateme” – – – kaugemale ei saanud. Seda nähes kägistas ärevus niisama ka minu kõnelemise võimaluse. Pilguke veel üksteise pisaratega täidetud silmi vaadates pigistasime kätt ja – lahkusime. Ei taha tähendamata jätta, et p[aron]. Maydellis peale kurja kohtuniku ka tundelik inimene elas. Peale vennast lahkumise tekkisid tuhandes küsimised keelele, sadanded soovid sõnadele, kuid – paraku – liig hilja! Vaene vend pidi pikka teekonna nii ütelda “asja ees ega teist taga” ära põlvima – ei olnud mitte naljaasi peale 200 versta põhjatu teega^x ära käia – ja kõige selle vaeva peale vaatamata, ei olnud tal mingit troosti minu poolt vana emakesele kaasa viia.

Ehk küll esimesest silmapilgust peale, kus mind vintsutama hakkati, kindlaste teadsin, et õigus ükskord ikkagi võidab, oli siiski ülemuselt mulle osaks saanud ülekohus mu muidu alandlikku ja õrna olemist kalgiks ja kõrgiks

⁶³ Tõenäoliselt viitab autor Johannese viibimisele Patmose saarel. Vt. Johannese ilmutusraamat 1,9.

⁶⁴ Heinrich Eduard Struck (1838–1917), Viljandi koguduse abipastor (1866–1870) ja Võru koguduse pastor (1870–1907).

⁶⁵ Tõenäoliselt on tegemist J. Köleri maaliga “Ärkamine nõidusunest” (1864–1865).

^x Talvel, 1881/82 – C. R. Jakobsoni surma aastal – saaniteed paakselt sugugi ei olnud ja kolati vangerdega talv otsa, kuna vahetevahel so[o]jamate ilmadega teed läbipeasemata olivad.

Kanepi segakoor aastal 1883 või 1884.
 Esimeses reas vasakul Gustav Daniel,
 keskel Kanepi kihelkonnakooli õpetaja ja
 koorijuht Robert Julius Erlemann,
 paremal Märt Vares.
 Foto Eesti Kirjandusmuuseumi
 Eesti Kultuuriloolise Arhiivi
 fotokogust.

muutnud, et kaasvangidest eemale hoidsin ja seeläbi väha võimalust oli nende sisemisi tundeid ja kalduvusi tundma õppida. Peale selle puudus mul nooruse teadmatus tõttu ka tarviline arusaamine ja õige huvi nende hingeelusse ligemalt pilku heita ja nende omapärase tegevuse ilmas sügavamale tungida. Nõnda jäi mulle vangide kogu psühholo[ogia] kaunis tumedaks. Et neil aga oma jagu ühestunnet ja kaastundmist oma kaaskannatajate vastu ei puudunud, seda sain nende poolt enese isikut vasta juba kõige selgemalt tunda. Esimestel aegadel, kui veel kange valvuse all olin, topiti kesk magamise ajal läbi võtmeaugu paberirullikesed mitme nõuannete ja näpunäidetega mu kongi, siis muretseti mulle tarvilik kirjutuse material, mõlemad toimetati ilma minu poolt üh[te]gi soovi avaldamata. Peale selle paistus igast nendega kokkupuutumisest teatav tagasihoidlikkus ja vangile omane viisakus vasta.

Sillakohtunik paron Maydell, kelle ära-proovitud ustavatesse kättesse kubernerite poolt minu “ülekuulamise” asi oli usaldatud, püüdis selle usaldusele kõige saksa ametniku omase energia ja agarusega vastata. Nii ei

leppinud ta üksi Kanapää ümbrusega minu jälgesid taga nuuskimast, vaid ta sirutas oma katsesarved üle mitme maa laiali. Lätimaal on mõisaomanik v. Vegesack, kes meie kontserdi puhul Wolmaris lauljatega ühes purjutas, ülekuulatud, niisama on Wormsi saare omaniku, endise kura[a]tori paron Stackelbergi käest, kes Haapsalu kontserdide korral samuti meiega restorani lauas istus, teateid päritud, koguni Soomeski on läbiotsimisi toime pantud,^x et aga Warese mõrtsu[ka]llikke mõtteid ja võllaväärilisi avaldusi korjata ja teda nende põhjal siis hukka mõista. Nii uuriti ja nuhiti kõik kohad, – viimased kui urkad, kus ma iganeski käinud ja liikunud, kõige peensusteni läbi ja järeldus oli haruldane suur null. Kas mu tuttavate Vsevolod Troitski ja prof. Köleri protestid Peterburi ülemuse peale mõju avaldasid, on mul tänaseni teadmataks jäänud, kuid 2. aprillil – minu 103dal vangistamise päeval – kuulutas sillakohtunik – jälle kuberneeri nimel mind vangist vabastatuks. Imelik aga, et see teatus mingit mõju mu peale ei avaldanud, nagu ma seda enne enesele ette kujutasin, palju enam tundus otsegu kahju sellest suurest ühisest pe-

^x Need faktid on mul Wõru talurahva ülemkohtuniku August Kusiku ja Liivi[maa] kuberneeri iseäraliste ülesannete täitja ametniku Aleksei Nõu käest.

rest lahkuda, kelle inimese sugu alaväärtuslistes hulkades raudvõrede taga kongides nii mõnigi sooja südamega õiglane hing süita kannatas.

Ei taha tähelemist selle peale juhtimata jätta, kuidas tolleaegne sugurahvas ootamata osavõtmisega mu karedat saatust pehmemdada püüdis. Iseäranis toidupoolist kanneti nii palju kokku – liialtegi viimastel päevadel, et ei teadnud sellega enam midagi peale hakkata, nii et viimaks ülevaataja saks (ta oli ka sakslane, Gercke) minult selle takistamist nõudma hakkas, mis muidugi, et annetajad tundmata, võimata täita oli, selle järeldusel valgusid aga anded, mitte nagu enne vangide “paremaks palaks”, vaid “herra” kööki. Ka peale lahtisaamise peeti mind paljude poolt aineliselt meeles, nii teiste seas saatis neiu L. K. Hallistest musta “mulgi” vammuse täie riidet, neiu A. L. Tallinnast siidi särki; “tundmata” Tartust Byroni ilustatud “Der Gefangene von Chillon”⁶⁶ j.m.m. Nii kirjalikult kui isiklikult avaldati mulle kaastundmist, kus mind aga ilmumise puhul tunti – iseäranis Kanapääs, seal olin ma ovatsio[on]ide vahendiks, mis mu tagasihoidlikkusele ja alandlikkusele – siis ja nüüd ikka vastikud on olnud – ja veel mitu korda vastikum on seda siin korrutada. Kuid selles piinlikkuses tohiks mind vabandada kõige nende tuntud ja tundmata heategijate[le] ja poolehoidjate[la] siinkohal tänulik mälestamine ja tolle aja vaimlisest liikumisest ja hingelisest elevusest sellega veikese kujutuse pakkumine.

Tundus nagu oleksin seitsekord seitsme pealise sarvikuga võidelnud ja – võitnud. Vägevate viha ja tagakiusamise alla võib tühjema kui asja pärast sattuda, aga nende küinte vahelt peaseda – pealegi kui ohvrile jäädavat kadu soovitakse^x – ei ole kellegi naljaasi. Nüüd olin ma vaba, keda minult aga üle õõ jälle riisuda võidi ning pidin sellepärast valvas olema, seda kallist vara kõige hinge jõuga kaitsema. Nagu minu kaitseks oli see “Holsti laskmise” ja

minu vangistamise dragikaline jant laiemates ringkondades tuttavaks saanud ja otsaga koguni vene seltskonda ulatanud. Nende oludega lähemalt tutvustamiseks ilmus selle tõttu enne jaani Wõrru ja Kanapäässe – mis raudtee puudusel mitte nii hõlpus ei olnud – “Riishski Westniku” tolleaegne toimetaja Vitvitski⁶⁷, asja koha peal kuulama ja uurima. Arvatavaste selle järeldusel ilmus nimetud Riia lehes ja pärast “Mosk[ovskije]. Wedomostis” kirjutus, kus asja kõigekülgselt valgustati. Ka meie rahvas mõistis v. Holsti minu vastu plaanitud septsusi hukka, mille tõttu Wõrrumaal laialt tuntud pilkelaulud⁶⁸ ilmusid, nagu:

“Oh sa püha Jüri^x

Mõtle otsa peal!

Ots saab sulle kuri

Viimaks saama veel!”

ja teine märksa kihvtisem, mille laulmist veel hilju ajani Tartus kuulda oli:

“Holst on kavalusest sängis

Vaene Wares Wõrul vangis” jne.

Kanapää, kust mind väevõimuga lahutada taheti, tõmbas mind sada sidemega sinna jälle tagasi. Mitmeid heatahtlisi kutseid kõrvale jättes asusin Kanapää Kooraste vallamajas Gustav Danieli poole. Nagu päike looduses vaikse eksitamatusena uut elu sigitab, niisama teadmata, ilma ühegi kavata, asub õige sõprus, kõigest mahategemistest ja lepingutest kindlam, ühiste hingedesse. – Peaks veel noor olema, et heljuval luulelennul meie sõpruse sügavaid tundeid, aadete ühendavaid omadusi ja neist tekkinud hingelisi väärtusi kohase elevusega kirjeldada. Seda unustamata ühendust ülendas veel keegi kolmas^x oma süita õrna tundeliku ühesolemisega. O, kuidas siis hing hingesse ja süda südamesse sulas! Aeg on selle tule, kus me ühistes püdmistes ja paleustes põlesime,

⁶⁶ Byroni raamatu “The Prisoner of Chillon” (ilmus esmakordselt 1816) tõlge saksa keelde.

^x Paljudest käepärast olevatest tõendustest vastaliste kriukate kohta toon ainult järgmist näituseks: Pühajärve mõisarentnik Zastrow – kui ma ei eksi, oli ta Saksa riigialam – oli kellegi oma moonaka laimusoñad toll ajal Otepää kirikuõpetajaks kanditeeriva M. Lippu kohta minu suhu lasknud tunnistada ja seda tunnistust Pühajärve kohta protokollile üles võtta. Nuustaku kaupmees Willem Mülleri kaudu sain sellest teate ja tema lahke kaasaitamise läbi sain ennast sellesama vallakohtu ees ülekohtulisest laimusest vabastada ja süüdlasi karistada laske.

⁶⁷ Leonid Nikolajevitš Vitvitski (1856–1920), Läänemere kubermangude suurima valitsusmeelse venekeelse ajalehe “Rižski Vestnik” toimetaja (1882–1902).

⁶⁸ Selle pilkelaulu autor on kanepilane Adolf Daniel. Pilkelaulu üks variante pealkirjaga “Baltlane” on ilmunud M. Veske luulekogu “Laulud” (1931) lisan (lk. 196–197).

^x Õpetaja v. Holsti eesnimi oli Georg (Jüri).

^x Danieli noorem õde Ida.

ammu kustutanud ja hinges laenetavad joo-
vastusehõisked veel enim vaikima sundinud,
kuid – mälestus on jäänud. Seda aega Danieli
pool loen ma kõige päiksepaistelisemaks kogu
oma elus.

Toll suvel tegivad kaneplesed sagedaste
lühemaid ja pikemaid lõbusõituseid, millest me
eesnimetatud kolm ikka tingimata osa pidime
võtma. Neist tähtsamad olivad Pühajärve,
Wändra, Kurgja, Taevaskoa ja Viljandi sõidud.
Kurgja Jakobsoni hauale sõitis meid 10 pealine
saatkond Kanapää ja Wõru seltside nimel – 6
rattalises turba korviga varustatud toolvankris.
Koha kenaduse, kadunu enese lõhutud ja kui
kõlbmata jõkke paisatud raudkivi müraka sealt
põhjast tõstmise ja hauale vedamise – ikka lei-
naliste jõuga – selle pühitsemise pidulikkuse ja
kõnede pikemast kirjeldamisest lähan meelega
mööda, mis enam[-]vähem kõigil tuttav tohiks
olla. Teisel päeval meiega Viljandi poole valgub
palverändajate rong ulatas üle versta. Pikassilla
parvel peatades, sõudasin selle kolmandaga vee-
teed Mangu talu õue oma poisikese põlve sõbra
“Pärnu Postimehe” toimetaja Jaan Lippu⁶⁹ poole,
kus mõningad mõnusad päevad külalisena
viibisin. Peale minu ilmusid niisama külalistena
veel sinna Pilstverest köster Paul Tekkel ja
kihelk[onna]. kooliõpetajad S. Käär⁷⁰ ja Jakob
Tamm,⁷¹ viimasest pärastpoole pikemalt. Õhtu
läksime Wõrtsjärve peale kalale. Vene kalamees
Siidre Sinka veli Vaska tegi iga mehele 50 kop.
ja suutäie viina eest “õnne loomusse”; viienda
loomusse ees tühja pudelit silmitsedes sõnas
Waska: “Kui kirja ei näe, ega sis kala noota ei
tule.” Laskime veel teise toobi viina tuua, mis
nelja sõõmuga sedasama teed läks, kuid kalu
noota ikkagi ei tulnud. “Õnneloomuste” lõpp
oli, et kalapoegagi ei näinud. Uue[-]Suislepa

heinaliste käest saime kuivatuid latikaid osta ja
noortega tuletgemise ja maksmata rahva al-
naljatused Wõrtsjärve südamas Pähnsaarel veel
peale kauba. Toll korral tegime Lipuga veike
ringreisi Hummuli, Patküla, Taagepera, Karksi,
Kaubi ja Kärstna piirides peatades. Igatsus
kiskus mind jälle Kanapäässe. Rehvamine oli
Pühajärvel, kus “Arthur ja Anna”⁷² tolle aja Eesti
haritlastest etendati, mis toll ajal sündmuseks
oli; peaosades esinesid helilooja Thomson, Ida
Thomson,⁷³ Natalie Pärna (sünd. Jakobsonid),
⁷⁴kooliõpetaja Johanson, vennaksed Pe[e]ter ja
Karl Hellat.⁷⁵ Teine tähtsam teekond viis meid
sügise, kui suvi juba lõpnud, “Viljandi E[esti]
põllumeeste seltsi” maja õnnistamise pidule,
millest Kanapää laulukoor tegevalt osa võttis.
Kadunu Jakobsonist põhjendatud kõige nä-
gusam seltsimaja kõige suurema saaliga kogu
Eestis ei suutnud neid kõigest ilmakaartest
kokku valgunud hulkasid poolestki ära ma-
hutada; oli ju saadikuid ja külalisi ka paljud
väljastpoolt kodumaa piirisid, nagu Riia-
st, Peterburist, Moskvast, Kauka[asia]st ja koguni
Siberistki selleks ajaluuliseks peetud päevaks
kohale ilmunud. Peale vaimulik[k]ude, õpetaja
Dolli⁷⁶ ja praost Rajevski⁷⁷ talitusi, mitme muu
etenduste ja kunstitoodete esines ka Pariisis
õppinud “kunstlauljana” proua Ida Thomson
Piiterist, Karl Hellati klaverisaatusel ja dr.
Köleri auu-esitusel, – kõik kolm Eesti rahva-
riietes – Schubert-Goethe haldia (Erlkönig)
ettekandega, – kui ma ei eksi, esimest ja vii-
mast korda. Ülendatud meeoleolu ja hingeline
eluvus ulatas pidul, mis kaks päeva vältas, kõige
viimsema äärmuseni, kelle sarnast ma enne ega
pärast ei ole näinud. Seal lahkus meist Danie-
liga – nimelt minust jäädavalt – see kolmas, et
Tallinna Linda majasse proua Johanson-Pärna

⁶⁹ Jaan Lipp (1858–1924) pärines Vooru vallast Mihkliit. Oli vallakirjutaja ja ajalehe Perno Postimees (1879–1881) ja Sakala toimetaja (1885), EKMs liige (1880).

⁷⁰ Samuel Käär (1863–19?) pärines Alatskivilt. Valga (Cimze) seminari kasvandik (1881–1885), Pilstvere kihelkonnakooli abikoolmeister (1885–1888), Sangaste (1888–1895) ja Kodavere kihelkonnakooli koolmeister ning seejärel Pilstvere köster.

⁷¹ Jakob Tamm (1861–1907), tuntud luuletaja ja koolmeister Põltsamaal, Väike-Maarjas.

⁷² Vt. lähemalt R. Põldmäe C. R. Jakobsoni näidendi “Arthur ja Anna” lavasaatusest. Rmt.: Eesti nõukogude teater. Almanahh VI. Tallinn, 1963, lk. 165–170.

⁷³ Ida Alvine Thomson (sünd. Jakobson) (1855–19?), C. R. Jakobsoni õde, laulja ja näitleja.

⁷⁴ Natalie Auguste Johanson-Pärna (sündinud Jakobson) (1843–1915), C. R. Jakobsoni õde, naistegelane ja pedagoog, EKMs liige (1878).

⁷⁵ Peeter Hellat (1857–1912), arst, õppinud Tartu ülikoolis, dr. med., mitme meditsiiniiraamatu autor. Karl Hellat (1862–1935), jurist ja pangategelane, Peterburi ülikooli kasvandik, Eesti Maapanga juhatuse esimees.

⁷⁶ August Jakob Westrén-Doll (1838–1912), Mustjala ja Viljandi-Kõpu koguduse kirikuõpetaja, Viljandi praostkonna vaimulik koolirevident (1881–1884) ja praost (1884–1898).

⁷⁷ Joan(n) Rajevski (1828–1907), õigeusu ülempreester, teenis Hellamaa ja seejärel Viljandi kogudust (1870–1903).

laastu-käsitöö kooli astuda. Suviseid üleelamise mälestuse muljeid ja lahkumise kibedust püüdsin mitmes luule katsetes avaldada, kellest ainult "Paleusele" anonym, Sakalas ja Olevikus Sprenk-Läte⁷⁸ ilusa viisiga ja pärast "Kalevala" kontserdi laulude I jaus laiema hulkadele tuttavaks saanud.⁷⁹

Ammu oodatud ja kaneplaste poolt iseäralise rõõmuga tervitatud sena[a]tor Manasseini⁸⁰ Liivi[maa] kubermangu revideerimine oli juba paari nädala eest Riias alanud, kui Kanapää kihelkonna vallavanemad ja -kirjutajad silmapaistvamate isikute osavõtmisel Wana[-]Piigandi Savil juuni algul otsustava koosoleku revideerimise asjus ära pidasid. Mul oli märgukirja sisu peajoontes üles tähendatud, mis ettepaneku järele koosolejate poolt vastu võeti ja selle lõpulikuks valmistootamiseks mind Danieliga valiti. Pean tähendama, et meie koosolejad selles nai[i]vses arvamises olime, et sena[a]tor niisuguse õiguse võimuga varustatud saab olema kisendava ülekohtu all kannatajaid otsestele lühema ehk pikema aja jooksul aidata võib, sellepärast sooviti märgukirjale palvekirja vorm anda. Tehti otsuseks 10 rbl. adra pealt vallamaksudega sisse võtta, kellest üks pool kirjavalmistajale tasuks ja teine pool saadikutele Riia reisi kuludeks määrati. Saadikuteks Riiga valiti Wana[-]Piigaste vallavanem Johan Janu, Erastvere kooliõpetaja Gustav Luts, Kooraste v[alla]. kirjutaja Gustav Daniel ja minuke. Palvekirja lõpuliselt valmis tegemise juures töötasin üle paari kuu, kuna mõne üksiku keerulise küsimise, vahel koguni mõne üksiku lause motiveerimise kallal Danieliga koos tundide kaupa pead murdsime. Kanapää palvekirja aluseks oli aasta enne seda Eesti saadikute poolt kõige kõrgema nime peale sisse antud märgukiri. Laiemalt ja põhjalikumalt oli meie kirjas kooli, kiriku ja maa, nimelt kvootemaa küsimus Kanapää elust[-]olust võetud põhjendustega

varustatud ja valgustatud. Augusti lõpuks oli kiri valmis ja sai kõige kihelkonna vallavanemate allkirjadega ja vallavalitsuste pitsatitega õigeks tunnistatud ja kindlustatud. Septembri algul võtsivad saadikud Kanapääst üiritud 2 hobuse voorimehega Riia reisi ette, mis oma 14 päeva vältas. Too suvi oli põuane, aga seda ilusam oli sügise ja meie teekond oli ülilustiline. Riias sena[a]tori juures leidsime omapoolise tuttava Weizenbergi ees, kes iseäranis minule mu isiklise palvekirja kohta häid näpunäiteid andis ja mu 14 folio leheküljelise kirja 4 võrra lühendada laskis.^x Meie Riias oleku saime juba Weizenbergi läbi kuulda, et Kanapää märgukiri sinnamaale sissetulnud kirjadest kõige täielikum olla. Ka Karksi märgukirja⁸¹ täielikkusest teati ajalehtede veergudel rääkida.

Siin ilmutan saladuse, keda patuks pean enesega hauda viia. Meie Riias oleku ajal oli keegi tundmata minu nime peale adresseeritud kirjaga kohtumaja aita kuus vakka jumala-vilja toonud. Ilma nimeta kaarti peal seisid kaks sõna: "Jätku leivale!" Helde annetaja isik on tänaseni tumedaks jäänud.

Heinakuu 9. päev 1880 peaks küll Kanapää kihelkonna kroonikas kuldtähtedega jäädvustatud olema: mälestas ju vana hallpea Ludvig Treffner sel päeval oma 50 aasta ameti algust. Kus mees nii kaua aega ühe koha peal armastuse ja ustavusega töötanud, seal ei või külvatud seeme õnnistusest jääda. Kui laialt ja missuguse võimsa viljakusega ju[u]bilari vaimlised püüdmised ta kasvandikute südames vastukõla leidnud, peegeldas ennast kõige paremine ta aupäeval. Ligidalt ja kaugelt tõttasivad vaesed ja rikkad, talunikud ja mõisnikud, ametivennad ja ülemad kümnete kõnede ja sadade soovidega tõendama, kuidas headuse külvist armastust lõikad. Pidu peeti kõige soojema südamelikkusega, kus pidulaud peale saja osalise vaimustatud kokkukõlas ühendas ja kõned, koorilaul ja näi-

⁷⁸ Aleksander Sprenk-Läte (1860–1948), Valga (Cimze) seminari kasvandik (1875–1879), koolmeister, köster, helilooja, EKMS liige (1880).

⁷⁹ Märt Varesse poolt väljaantud "Kalevala kontserdi laulud nalja laulude lisaga", I anne 1898, II anne 1901.

⁸⁰ Nikolai Avksentjevitš Manassein (1835–1895), senaator ja kohtuminister. Keisri korraldusel viis aastail 1882–1883 Liivi- ja Kuramaal läbi revisjoni. Senaatorile esitati Liivimaa Eesti-osas umbes 45 000 kaebust, palve- ja märgukirja.

^x Minu pikk 14 leheküljeline märgukiri, kus oma kokkupõrkamist Holsti ja Maydelliga täp[p]-täpilt olin kirja pannud – leidis õnnetu otsa. Ära hirmunud nagu ma olin ja Danieli ettevaatlikus ka sinna juure, peitsime Kanapää äreva aegade tõttu kõik oma tähtsamad erakirjad ja väärtuslisemad paberid, kelle kaudu kuidagi endid tabada arvasime võivat, ühe vana kaubakasti kolisse ja pantasime pööningule. Danieli veike vend O[skar]. oli neid meie peiduurkast ülesleidnud ja mängulõbu tundes nad veikse kirvega peastmata puruks raiunud. Nende paberitega kautasin 1 Koidula, 1 Kreutzwaldi ja 3 C. R. Jakobsoni kirja.

⁸¹ Karksi meeste märgukirja autor oli August Kitzberg.

temäng hingelist elevust veel märksa tõstsid. Kõnedes avanes, kuidas vana Treffner Kanapää vaimlise ja seltskondlise arenemise isa ja ta maja selle keskoht olnud, kust ta kõrgeste haritud poegade ja nende akade[m]ialiste sõprade läbi, kes kõstremajas sisse ja välja käivad, hariduse kiired kui mitte otsekohe, aga seda enam kaudselt kogu kihelkonda laiali tunginud. Iseäralise agiteeriva hoole ja armastuse küllusega olla keskmine poeg theolog Hugo⁸² kõike kaunist ja kõrget, head ja suurt noorte seas edendada ja kasvatada püüdnud.⁸³

Pool aastat enne Treffneri 50. a. ametijubileumi peeti sealsamas kihelk[onna], kooli saalis üleriiklise tähtsusega vabastaja keisri Aleksander II 25 a[asta]. õnneliku valitsuse mälestuse püha kõige toredama hiilgusega, kellest veel võrreldes juttu saab olema. Keiser Aleksander III trooni peale astumise puhul 1881. aasta märtsil oli Kanapää kirikus riigi alamsuse ustavusevanne kõige täieialiste meestesugu Vene riigi alamate poolt. See oli Eesti rahva ajaluks esimene kord Eesti mehi riigi-kodanikuks pidades vandega meie käest ustavust troonile nõuda.

Majanduslist jõukust Kanapääs ei olnud. Juba maapind oli kehvapoolne suuremalt jault kerge liivapõhjaga ja talud võrdlemisi veikle võitu kitsa piiridega. Nii suuri ja avara kruntidega

kohtasid nagu Tarvastus ja liialtegi Helmes seal ühelgi ei olnud, mis teda aga viimasega sarnastas, et kogu Kanapää piirides samuti adratäit kroonumaad ei olnud. Talusid ei ehtinud küll uhked häärberid ega sõidetud täisnuumatud hobustega ja kalliste lakeeritud vankritega, aga selle peale vaatamata ei elatud küldes sugugi kehvuses ega puuduses, ei olnud maaharimine, üleüldse põlluasjandus “Mulgi” maast maikugi taga, ennemine kübeke eeski, – nii palju kui mina põllumajandusest aru võisin saada, – töötas ja kohaline “põllumeeste selts” Mart Mitti juhatusel⁸⁴ mõningad aastad Kanapääs. Mis aga tolle aja vaimlise edenemise ja seltskondlis[se] arenemisesse puutub, siis ei jaksu ükski kodumaa kihelkond kultuurilises ülesannetes Kanapääle vastata. Mul paistus nagu oleks Kanapää – iseäranis Erastvere, Karsti, Kooraste ja Kaagvere rahvas – oma iseloomu poolt Eesti üleüldisusest osalt teist laadi s.o. elavamad, ergemad, ärksamad ja rõõmsamad, kuna neil meile omane raske, kinnine ja pikaldane kohmakus enam varju jäi. – Kanapää koolide, nii kihelkonnakooli kui valla n.n. “kirjutuskoolide” algus ulatada 50 aastadesse. Kihelkonnakoolis on üle maa tähtsad koolimehed töötanud, nagu Johan Eglon,⁸⁴ pärastine Wändra tummade kooliõpetaja, helilooja A. Thomson,⁸⁵ pärastine gümnaasiumi k[ooli]. õp[etaja]. P[e]ter Abel,⁸⁶

⁸² Hugo Hermann Fürchtegott Treffner (1845–1912) õppis Tartu ülikoolis teoloogiat 1872–1880, Eesti ühe tuntuma poeglase eragümnaasiumi rajaja.

⁸³ L. Treffneri juubeli kohta vt. ka Sakala 23.08.1880, nr. 34.

^x M. Mitt oli selge pea, haruldase ettevõtlikkuse ja rohke tööjõuga varustatud mees. Kõige pealt esines temas hoolikas peremees ja eeskujuline laste isa: ta laskis oma nelja pojale kõige kõrgema hariduse osaks saada ja viiendal pärandas ta kõigite korraldatud päriskohta Kiltre. Siis oli ta südi isamaalane, kes kõigis heas ettevõtetes oma täit jõudu ette rinda rakendas, ehk ta kehaline jõud kroonikalise tiisikuse tõttu küll tõepoolest nii nõrk oli, et ühissõitudel, kui ta kõhides musta vere tükka välja sülitas, hirmuvärina juga läbi ihu käis, et ta sinnasamasse sureb. Nii pea kui kõhahoog mööda, toibus kohe ja võis koosolekutel koguni vaimustusegagi rääkida. Ühtlasi oli ta otsitud ja osav koduarst, kes inimeste ja loomade hädasid ja haigusi parandada ja pehmedada mõistis. Tema osa oleks kõikide poolt lugupidamine ja austamine pidanud olema. Selle asemel oli aga laimudus ja teutus ta palk. Saksad oma sabarakudega püüdsid teda kui oma poliitilist vastast määrada ja mustata “heinavargaks” ja kõige kurja sünnitajaks tembeldates. Naabrid laimasisid teda kadeduse pärast, suur hulk kaugemalseisjaid teadmatuse tõttu, et kurja kergem kui head teistele järele eietada. Nägin seda Koorastes oleku ajal enese juures, kuidas muidu mõistlikud minule lähedal seisjad inimesed kõige võimatu jutudega mind Mitt’ist võerutada püüdsivad. Meie vahekord ei jätnud midagi soovida üle ja ma võisin ta hinge sügavamasse põhja vaadata. Pean kinnistama, et ta püüdmised puhtad ja tahtmised heasoovilised olid. Igal juhusel põlgas ta kõike vigurdamist ja kriukaid ning astus ennastalgava julgusega töö ja õiguse eest välja.

⁸⁴ Johannes Eglon (1836–1908), koolmeister ja rahvusliku liikumise tegelane. Õppis Valga (Cimze) seminaris (1856–1859), Kanepi kihelkonnakooli koolmeister (1859–1865). Pikemat aega Väandras kurtummade kooli koolmeister (1866–1899), mitme raamatu autor, EKMS asutajaliige.

⁸⁵ Aleksander Eduard Thomson (1845–1917), Valga (Cimze) seminari lõpetaja, Kanepi kihelkonnakooli koolmeister, matemaatikaõpetaja ja helilooja. Ida Thomsoni abikaasa.

⁸⁶ Peeter Abel (1847–1920) pärines Koorastest, Valga (Cimze) seminari kasvandik (1865–1868), Kanepi kihelkonnakooli koolmeister (1868–1870), seejärel samas ametis Paistus (1870–1873). Hiljem elementaarkooliõpetaja (1874–1900) Võrus, seejärel raamatupidaja. Kahe laulukogumiku koostaja, EKMS asutajaliige.

nüidne linnakooli õp[etaja]. j.m.t. Eesti esimese ärkamise aja kõrgemalt haritud poegade seas olid mitmed Kanapääst välja võrsunud, nagu Weizenbergid,⁸⁷ Treffnerid, Mittid, dr. Kroon⁸⁸ j.t. Nad ei eratanud ennast mitte rahvast ära, – nagu mujalt tean, kus noormees oma õppimise ja tudeerimise ajal oma sugulas-testki eemale hoidis ja selle tõttu rahva poolt “mõtskirikhärraks” kutsuma hakati, – vaid just selle vasta liikusid nad rahva kõige kihavamas kohtades, iseäranis dr. Kroon ja liialtegi Hugo Treffner. Et see mõjuta ja viljakusele põrmusse kaduma ehk õhku lendu oleks läinud, ei tohiks küll kõige tigemad tõendama tulla. Noored inimesed, – nimelt õrnem sugu olid sealt valet häbenemise astmest ammu üle ja seltskondlises läbikäimises nõnda arenenud, et nad nii kodu kui võersil vabalt liikuda mõistsid. Sellest ka tuli, kuna “põllumeeste selts” enam seltskonna mitmepidiste nõudmistele ja huvidele vastata ei suutnud – et Kanapääs 80 aastadel “laulu ja mängu selts”, meie tervel kodumaal esimesena tekkis ja 1883 a. kinnitatud majandusliselt iseseisvana ka omale jäädava kodu põhjendada võis. Selle ettevõtte õhutama ja elusse kutsuja hing oli peaaesjaliselt Gustav Daniel. Tolle aja vaimlise elu avalduse kõige paremaks mõõdupuuks oli Aleks[andri]. kooli asutamisest osavõtmine. Kanapää korjas mitu korda suurematest ja rikkamatest kihelkondadest nagu näiteks Helmest enam kui poole suurema rahasumma, suurema summa kui teised Wõrumaa kihelkonnad linnaga kokku. Kas Kanapää ka nüüd 35 aasta pärast kõike tolle sarnast jaksab? – Ma ei tea, sellepärast lubatagu kahelda. Oli ju tolle aja Kanapää ümbrus öö ämarusest piiratud, kui veike koiduvalgel paistev haljas saareke omapärase noore ärganud kihava eluga, kelle keskkohas kõstremaja Treffneri perega kui tulesammas noori ekslikka rändajaid teadmatuse tumeduses kalju rahnude eest hoiatades õige teele juhata ja nagu Kanapää kirikutorni otsas valguse sümbolina kujutus päike oma elustavat hiilguse läiki kulla kiirtena särades kuuma südamesse saatis vaimu vangist vabadusele viima.

Pastor Holsti tulistamine ja Märtr Varese edasine elu

Järelsõna

Vello Paatsi

■ 19. aastasaja 70. aastate lõpul ja 80. aastate algul muutusid eestlaste ja baltisaksa valitsevate ringkondade vahekorrad üha pingelisemaks. Seda tingis eestlaste järjest suurenev soov ja nõudmine nende elu puudutavates olulistes küsimustes (talude müümine, maksude jaotamine, kohtute korraldus, kirikuõpetajate valimine, rahvakool) kaasa rääkida, et vabaneda vähemasti osaliselt senisest baltisaksluse eestkostest. C. R. Jakobson kirjutab “Sakalas” (30.01.1882, nr. 5): “Meie ei käi ilmaski oma Saksa kaaskodanikute peale, meie ei päri midagi ülemäära; kõik mis meie pärime, on see: *ühesugused õigused.*” Ja see nõudmine ähvardas otsustajate õiguste jaotamist eestlastega, halvemal juhul isegi sellest ilmajäämist. Baltisakslasi sundis tegutsema kartus kaotada oma positsioon ühiskonnas. Selle vältimiseks kavandati politsei tugevdamist, kihelkonnakoolide likvideerimist, kooli senisest veelgi tihedamat lõimimist kirikuga, eestlaste ja sakslaste ühisseltside asutamist, enamasti seda, mis käis risti vastu eestlaste soovidele. Rahvusliku liikumise ohjamiseks ja piiramiseks andsid Liivimaa rüütelkond, koolivalitsus, kirikuvõimud avalikke ja salajasi ringkirju, ei põlatud ära ka provokatsioonide rahunutuse ja ärevuse suurendamiseks. Eesmärk oli rahvuslikud püüdlused riigivõimu kaasabil summutada.

⁸⁷ August Ludwig Weizenberg (1837–1921), Erastverest pärit skulptor ja kirjamees, tema vend Juhan Weizenberg (1838–1878), luuletaja ja Alatskivi vallakirjutaja, hiljem ametnik Narvas.

⁸⁸ Carl August Kroon (1850–1924), Koorastest pärit. Tartu ülikooli lõpetanud arst. Töötas Vana-Antslas arstina.